

ALISHER NAVOIY «NAZMU-L-JAVOHIR» ASARIDAGI ARABIZMLARNING STILISTIK FUNKSIYALARI

Sotvoldiev Sirojiddin
 Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. O'zbek matnshunosligi hozirgacha erishgan yutuqlarning katta kismi hazrat Alisher Navoiy asarlarini tadqiq qilish bilan chambarchas bog'langan, desak mubolag'a bo'lmaydi. «Nazmu-l-javohir» asari hozirga qadar ustoz-manbashunoslarimiz tomonidan ko'p bor tadqiq etilgan, o'rganilgan, ilmiy-tanqidiy matni tuzilgan va ruboiylari qayta-qayta sharhlangan. Asarning yozilish tarixi va tuzilishi haqida ma'lumotlar etarli. Mazkur maqolada asardagi oyat va hadislarni taxrij qilish, arabcha iqtiboslar transliteratsiyasi va tarjimasiga oid ilmiy mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: matnshunoslik, Alisher Navoiy, «Nazm-u-javohir», arabizm, oyat, hadis, «Nasru-l-laoliy», qo'lyozma.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ АРАБИЗМА В «НАЗМУ-Л-ДЖАВОХИР» АЛИШЕРА НАВОИ

Сотволдиев Сироджиддин
 преподаватель кафедры восточных языков Восточного университета

Аннотация. Без преувеличения можно сказать, что большая часть достижений узбекской текстологии до сих пор тесно связана с изучением творчества Алишера Навои. «Назм-у-ль-джавохир» много раз изучался нашими учителями и источниковедами, был составлен научно-критический текст, его рубаи неоднократно интерпретировались. Информация об истории и структуре произведения достаточно. Эта статья содержит научные комментарии по редактированию оятов и хадисов в произведении, транслитерации и переводу арабских цитат.

Ключевые слова: текстоведение, Алишер Навои, «Назм-у-джавохир», арабизм, аят, хадисы, «Насру-ль-лаолий», рукопись

STYLISTIC FUNCTIONS OF ARABISM IN ALISHER NAVAI'S "NAZM UL-JAVOHIR"

Sotvoldiev Sirojiddin
 is a teacher of the Department of Oriental Languages of the Oriental University

Abstract. It is no exaggeration to say that a large part of the achievements of Uzbek textology so far is closely connected with the study of the works of Alisher Navoi. "Nazmu-l-javokhir" has been studied many times by our teachers and source scholars, a scientific-critical text has been compiled and its rubai have been repeatedly interpreted. There is enough information about the history and structure of the work. This article contains scientific comments on the editing of verses and hadiths in the work, transliteration and translation of Arabic quotations.

Keywords: textual studies, Alisher Navoi, «Nazm-u-javokhir», Arabicism, oyat, hadith, «Nasru-l-laoliy», manuscript.

Kirish. Matnshunoslik sohasiga kirib kelgan har bir mutaxassis albatta Hazrat «ko'ngil mulki»ga bir bor bo'lsa ham «qo'l solib ko'rish»ga va bu maxzanning ochqichlarini topishga harakat kiladi. Xazratning «ko'ngil mulki»da «ma'no abkori xullalari murassa' etilgan» [1,136] bir javohir borki, u ham bo'lsa hikmatu nazm bo'stonida qadri baland baholanadigan «Nazmu-l-javoxir asaridir. Bu asar hozirga qadar ustoz-manbashunoslarimiz tomonidan ko'p bor tadqiq etilgan, o'rganilgan, ilmiy-tanqidiy matni tuzilgan va ruboiylari qayta-qayta sharhlangan [2;3;4]. Shu bois, asarning yozilish tarixi va tuzilishi haqida to'xtalmay, e'tiborni undagi oyat va hadislarni taxrij qilish, ya'ni matn tarkibidagi oyat va hadislarning manbalarini va ularning matnosti vazifalarini aniqlash, arabcha iqtiboslar transliteratsiyasi va tarjimasiga oid ilmiy mulohazalarga qaratamiz.

Ma'lumki, ilmi badi'da turli tillardan yozilgan she'r mulamma' deyiladi. Mazkur san'at talmi' deb nomlanib, hazrat Navoiy ijodiyotida bu san'at juda ko'p uchraydi. Alisher Navoiy hazratlari Qur'oni karimni to'liq yod olgan, o'z ta'birlari bilan aytganda «...ko'prak avqotim Kalomulloh ishtig'oli va aning tafsiri qilu qoli bila o'tar erdi. Yoki ahodis daryosig'a g'avvoslik qilur erdim» [4,15]. Shuning uchun ham bu olim zot Qur'on oyatlarining nozil bo'lish sabablaridan ham yaxshi darajada xabardor bo'lgan va o'z fikrlarini quvvatlash uchun ulardan iqtibos keltirishda o'ziga xos mahorat hosil qilgan. Jumladan, «Nazmu-l-javohir» muqaddimasining o'zida 21 o'rinda Qur'on oyatlaridan, 5 o'rinda esa hadislardan iqtibos uchraydi. Mumtoz adabiyotshunosligimizda Qur'on yoki hadis so'zlarining she'riyatda ishlatilishi alohida san'at sanalib, u iqtibos deb yuritiladi. «Ilm o'zlashtirmoq» ma'nosidagi bu so'z Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislarini she'r ichida keltirish yoki ularning mazmunini she'rda ifodalash san'ati nomidir. Musulmon mamlakatlarining shoirlari bu usulga keng murojaat qilib, o'zlarining lirik va liro-epik asarlarda oyatlar va hadislarni keltirganlar. Hadislarga bag'ishlab yozilgan «Arba'in»lar ham iqtibos usulida yozilgan...» [11,60-61].

Metodlar. «Nazm...»dagi birinchi iqtibos Inson surasidan olingan bo'lib, unda «Darhaqiqat, insonga u esga olinadigan narsa bo'lmagan bir zamon kelmadimi?» [5,584], deyiladi. Hazrat Navoiy nega muqaddimadayoq bu oyatni keltirmoqda? Buning etarlicha asoslari bor. Mufasssirlarning rivoyatlariga ko'ra, Inson surasining dastlabki o'n oyati hazrat Aliy va Fotima roziyallohu anhumo haqlarida nozil bulgan [6,430]. Suraning 7-10-oyatlarida «Ular nazrga vafo qilarlar va yomonligi keng tarqaladigan kundan qo'rqlarlar. O'zlari taomni yaxshi ko'rib tursalar ham uni miskin, etim va asirlarga berarlar. «Sizlarni faqat Allohning roziligi uchun taomlantiramiz va sizlardan mukofot yoki tashakkur xohlamaymiz. Biz qo'rqinchli, shiddatli, uzun kunda Robbimizdan qo'rquremiz» (derlar)» [5,584], deya hazrat Aliy va Fotima roziyallohu anhumoning fazilatlarini madh etiladi. «Nazmu-l-javohir» asari esa hazrat Aliy roziyallohu anhuga nisbat beriladigan «Nasru-l-laoliy» hikmatlarining nazmiy tarjimasini ekani ma'lumu mashhur. Bu o'rinda alloma ajdodimizning nozik didi

ko'zga tashlanmokda.

Keyingi ruboiyning uchinchi misrasida yana mazkur oyatga ishora qilinib, unda oyatning nozil bo'lish sababi ochiqqlanadi:

«Bir do'stqa «hal atā» keldi anga
kim, zoti aro «la fata» keldi anga».

Uchinchi misradagi «hal atā» iborasi «Inson» surasining ilk so'zlaridir. Shuningdek, ruboiyning to'rtinchi misrasida esa hadisdan iqtibos keltirilgan: «La fata» («Yigit yo'q...»). Bu ibora hadisning bir qismi bo'lib, hazrat Aliy vasf etiladi. Uhud jangida Aliy ibn Abu Tolib roziyallohu anhu bir qo'lida Islom bayrog'ini, ikkinchi qo'lida mashhur zulfiqor qilichini tutib kurashadi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam bu ishini maqtaydilar. Hasson ibn Sobit roziyallohu anhu esa bu holatni baytga solib, «Zulfiqordek qilich yo'q. Aliydek yigit yo'q»[7, 354], deydi va bu mashhur bo'lib ketadi. Ruboiyning to'rtinchi misrasidagi «La fata...» («Yigit yo'q...») iborasi bilan shu voqeaga ishora qilinmoqda.

Hamdan so'ng muallif Payg'ambar sollallohu alayhi vasallamga na't ayta ekan, «...ul Rasul bobida bo'la olurkim, «Ana madinat-l-ilmu wa 'Aliyyun babuha» aning hadis mo'jiza nizomidin rivoyatidir» [4,16] deya qayd etadi. Hadisning ma'nosi «Men ilm shahriman. Aliy esa uning eshigidir» demakdir. Hadisda Rasulullohning fazilatlarini bilan birga hazrat Aliyning madhi xam borligi sababidan muallif shu o'rinda keltirib, ikki tomonlama yutukka erishgan: ham Payg'ambarimizni vasf etgan, ham asarning dunyoga kelishiga sababchi bo'lgan hazrat Aliy bilan bog'liq jihatini topa olgan. Hadis matni «Sunani Termiziy»da 3723-rakam ostida shunday keltiriladi: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Men hikmat hovlisiman, Aliy uning eshigidir», dedilar»[8,214]. Hadisning hukmini aksariyat muhaddislar zaif deb aytishgan, ammo imom Hokim o'z «Mustadrok»ida bu xadisni sahih deb baholagan[9,58].

Na't qismida keltirilgan ruboiyda yana ikkita oyatdan iqtibos bor. Har ikkisida ham Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning fazilatlarini vasf qilinadi. Alloma shoir ruboiyning birinchi misrasi – «Ul sham'ki, «wa-dz-dzuha» quyoshi yuzidur»dagi «wa-dz-dzuhā» iborasi bilan Qur'oni karimning shu nomli 93-surasi tafsiri bilan tanishib chiqishga bizni undaydi. «Zuho» («Choshgoh») surasi Payg'ambarimiz da'vat yo'lidagi mashaqqatlar sabab biroq tushkunlikka tushgan, dushmanlarning ta'na-dashnomlari ostida ruhiyatlarini cho'kkan kunlarda nozil bo'lib, u zotning haq Payg'ambar ekanliklarini yana bir bor ta'kidlab, Alloh taoloning madadi haqida xushxabar bulib, do'stu dushmanlar orasida Nabiyning yuzini yorug' qilgan edi. Shunga ishoratan hazrat Navoiy «wa-dz-dzuhā» quyoshi yuzidur» demokda. Oyatning ma'nosi: «Choshgoh bilan kasam...» (Zuxo surasi, 1-oyat) [5,597].

Ikkinchi misrada esa «Ma zagho» bila surma chekilgan ko'zidur» deyish bilan hazrat Navoiy bizga Me'roj voqeasi va unda Rasululloh ko'rsatgan yuksak odobdan hikoya qiladi. Oyatning mazmuni: «Nigoh burilmadi ham, haddidan oshmadi ham» (Najm surasi, 17-oyat) [5, 498]. Ya'ni u zot Alloh taoloning huzurida buyuk xulk bilan turdilar. Nigohlarini burmadilar ham, haddilaridan oshmadilar ham.

Ushbu ruboiyning uchinchi va to'rtinchi misrasi yana hazrat Payg'ambarimiz va Aliy roziyallohu anhuni bog'laydigan iqtibos bilan bezatilgan. Hazrat Navoiy uchinchi misrada keyingi misrada keltiriladigan hadisning turkiy ma'nosini berib, «O'zi ul va ul o'zidur» deydi. Keyin esa «Inni minka fa-anta minni» xadisini keltiradi. Imom Buxoriy rivoyatida hadisning matni «'Anta minni wa 'ana minka» shaklida kelgan [10,204]. Imom Termiziy, Ibn Moja va Imom Ahmad rivoyat qilgan hadisda: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam «Aliy mendandir. Men Aliydandirman. Men ado etishim lozim bo'lgan narsalarni faqat o'zim yoki Aliygina ado etadi», dedilar». Hadisning sifati hasan-g'arib-sahihdir.

Na't an'anaga muvofiq salovot bilan yakunlangan: «Fa-qul shalawātu-llāhi 'alayhi wa 'ala 'ālihi wa 'aṣḥābihi bi-lisāni-l-'ajzi wa-rrudzā, khususan 'alā-s-Siddiqi wa-l-Fāruqi wa-Ẓi-n-nūrayni wa-'Aliyyi-l-Murtadza» (Tarjimasi: «O'jizlik va rozilik ila «U zotga, u zotning oilasiga va sahobalariga, xususan Siddiq, Foruk, Zunnurayn va Murtazoga Allohning salovoti bo'lsin» deb ayt»).

Bulardan tashqari, asar muqaddimasida Shams (1-oyat), Zuho (2-oyat), Baqara (23-, 26-, 30-oyatlar), Rahmon (68-oyat), Isro (70-oyat), Tiyn (4-oyat), Najm (3-4-oyatlar), Voqi'a (22-23-oyatlar), Nahl (90-oyat), Fath (1-3-oyatlar), Inson (18-oyat), Hud (44-oyat) suralaridan iqtiboslar olinib, ular yordamida muallif fikrlari kuchli dalillangan. Natijada asar «... fotihisidan xotimasig'a degincha oyati kalomi Maliki allom bila muzayyan-u, ahodisi Rasuli anom 'alayhis-solatu va-s-salom bila mubayyan» bo'lishiga erishilgan.

«Nazm...»da ikkita o'rinda duo ma'nosidagi turg'un iboralar uchraydi. Birinchisi, hazrat Aliy ismi zikr etilganda «radziya-l-lohu 'anhu wa karrama-l-lohu wajhahu», ya'ni «Alloh undan rozi bo'lsin va yuzini aziz kilsin» iborasidir. Ikkinchisi esa muallif o'zini nazarda tutganda kamtarlik ila «sattara-l-lahu 'uyubahu wa ghafara Zunubahu», ya'ni «Alloh ayblarini yashirsin va gunohlarini kechirsin» deya munajat qiladi.

Natijalar va munozara

«Nazmu-l-javohir» asaridagi arabizmlarning asosiy qismi hikmatlardan iborat va ular 268ta bo'lib, arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Avval hikmat berilib, undan so'ng turkiy ruboiy keltiriladi. Hazrat Navoiy asarlarining O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlangan 20 tomlik «mukammal asarlar to'plami» va keyinroq nashr etilgan 10 jildlik «to'la asarlar to'plami»ga kiritilgan «Nazmu-l-javohir» asari va ilmiy-tanqidiy matni bilan tanishish chog'ida, arabiy hikmatlarning imlosi, transliteratsiyasi va tarjimasi bilan bog'liq ayrim mulohazalar tug'ildi. Masalan, 57-ruboiyga asos bo'lgan hikmatni mutolaa qilamiz: «فَمِنْ غَيْرِ خَلِّ النَّاسِ». Hikmatda gapning egasi izofaviy birikmadan iborat. Uni o'zbek tiliga so'z birikmasining moslashuv usulida o'girish har doim ham o'zini oqlamaydi, ya'ni xulqning chiroyliligi tarzida. Ba'zan sifatlovchi-sifatlanmish (bitishuv) usuli asl tildagi ma'noni aniqroq ifodalashga yordam berishi mumkin. Demak, ushbu izofani «chiroyli xulq», «go'zal xulq» yoki kalkalash yo'li bilan «husni xulq» deb o'girish samaraliroq bo'ladi: «Husni xulq boylikdir».

Asardagi 69-ruboiyga asos bo'lgan hikmat quyidagicha: «صِرْحَالُ عَزَّوَجَلَّ وَسَفْنُ الْآءِادِ», ya'ni «Kishining ofati – xirsining injiqligidan deb bil». Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy kulyozmalar fondi va Xamid Sulaymon

nomidagi qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan asarning bir nechta nusxalari bilan tanishilganda, ayrimlarida mazkur hikmat «صُرْحًا لُغْفًا سَفْنًا أَوْ دًا» shaklida yozilgani ma'lum bo'ldi. Shunda uning ma'nosi: «Nafsning davosi hirsdan kechmoqdir» bo'ladi. Bu ma'noni ruboiyning oxirgi misrasi ham tasdiqlaydi: «Kechmak mundin aning davosi bilg'il». Bu ruboiy ham, uning asosi bo'lgan hikmat ham mantiqan o'zidan oldingi 68-ruboiy va hikmatning davomidir: «سَفْنًا أَوْ دًا» – «Kishiga alam hirsdan etadi». Ruboiyning umumiy mazmunida nafsdagi dard hirs bilan bog'liqligiga e'tibor qaratilmokda: «...nafsga hirsdin etar dard oxir». Unday bo'lsa, bu dardni qanday davolash kerak? Bu savolga 69-hikmat va ruboiy javob bo'lib kelgan, ya'ni: «Nafsning davosi hirsni daf qilmoqdir». Demak, ayrim qo'lyozma nusxalarda uchragan «ءاودًا» va «غَفْدًا» so'zlari hikmatni to'g'ri o'qish va tushunishga yordam bera oldi.

Xulosa. Mulohazalarimizga xulosa o'laroq, quyidagilarni ta'kidlashni istardik:

1. Turkiy matn va tabdilda arabcha hikmatlarning original til va transliteratsiya shaklida berilishida arab tili grammatikasi xususiyatlarini hisobga olish zarur. Misol uchun, aksariyat hikmatlarda «bir-birini taqozo qiluvchi buyruq maylidagi fe'llar» ishlatilgan (o'zbek tilidagi «...sang, ...san» - ga o'xshash). Masalan:

«أَهْلِيَّ نَدَبْتُ كُلَّ أَيَّامٍ بَدَعٍ» «Ahlingga odob bersang, ulardan foyda ko'rasan».

«هُدًى سَتِي سَمَلًا يَلَا نَسْحًا» «Yomonga yaxshilik qilsang, uni bo'ysundirasan».

«حَبْرَتِ قَرَّخَالَ ابِ اِيْنِ دَلِ اَعْب» «Bu dunyoni oxirat evaziga sotsang, xursand bo'lasan».

2. Qo'lyozmalarda arabcha hikmatlardan oldin ba'zan «مَمَالِكُ نَمُو» va «مَمَالِكُ» hikmatlardan keyin esa ba'zan «قِدْصُ» Ularni hikmatning umumiy ma'nosiga qo'shib yuborish mazmunga daxl kiladi: «رِيْمَالُ قِدْصِ دَجْتِ اِمْبِ دَج» - «Topganingga shukr kil yaxshi ishdir». Hikmatning asl matnini «Topganingga kanoat kil» deb o'g'irish maqsadga muvofiq. Keyingi ibora esa «Amir (ya'ni hazrat Aliy) rost aytibdi» ma'nosini beradi.

3. «Nazmu-l-javohir» asaridagi hikmatlar arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Bu mezonni hisobga olish ortidan hikmat va ruboiylar tartibidagi kichik o'zgarishni ham payqash mumkin bo'ladi. Masalan, 171-hikmat «ع» ('ayn harfi bilan boshlangan) so'zi bilan boshlanadi. 170-hikmat esa «ع» (g'ayn harfi bilan boshlangan) so'zi bilan boshlangan. Asarning abjadiy tartibiga bo'ysunilsa, ushbu hikmatlar o'rin almashgani ayon bo'ladi. Ammo asarning ko'lyozma nusxalari orasida 171-hikmat «عِلْع» (ghala) so'zi bilan berilgan nusxalar ham bor. Bu so'z hikmatning umumiy mazmuniga «الْع» ('ala) so'zidan ko'ra munosibroq bo'lib chiqadi: «نَيِّقَتِ مَلِ رَدِ قِ لِعْ» - «Taqvodorlarning qadri baland bo'ldi».

Demak, «Nazmu-l-javohir» asarida kelgan 21 ta oyat, 5 ta hadis, 268 ta hikmatning manbalarini aniqlash, taxrij qilish, transkriptsiyada to'g'ri ifodalash va ma'nolarini to'g'ri talqin qilish orqali asarning ilmiy qimmatini yanada ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. // Тўла асарлар тўплами. Тошкент: Ғафур Ғулом. 2011.

Рашидова М. «Назму-л-жавоҳир» асарининг (монография). –Тошкент: Мумтоз сўз, 2011.

Ражабова М. Алишер Навоийнинг шеърий дурдонаси. –Тошкент: Фан, 2008.

Алишер Навоий. Назму-л-жавоҳир (илмий-танқидий матн. Тайёрловчи М.Рашидова). -Тошкент: Мумтоз сўз, 2011.

Куръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси (муфассир шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф). Тошкент: Ҳилол-нашр, 2018.

Абу Лайс Самарқандий. Баҳру-л-улум. 3-жилд. -Байрут: Дору-л-кутуб, 1993.

Девони Хассон ибн Собит. «Ал-мавсуъату-ш-шеърийя» энциклопедияси. -Байрут, 2008.

Имом Термизий. Жомеъу-т-Термизий. 6-жилд. Байрут: Дору-л-фикр, 2000.

Имом Хоким. Мустадрок. Байрут: Дору-л-кутуб, 1996.

Имом Бухорий. Ал-Жомеъу-с-сахих. 3-жилд. - Байрут: Дору-л-фикр, 1999.

Ҳожиҳмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз кофия. – Т.: Уқитувчи, 1999.

Sotvoldiev, S. (2023). PRINCIPLES OF COMPOSITION OF SCIENTIFIC-CRITICAL TEXT OF IBN SAYYID'S DICTIONARY» AL-MUSALLAS». THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY, 1(7), 62-66.

Sotvoldiev, S. (2022). PRINCIPLES OF COMPOSITION OF SCIENTIFIC-CRITICAL TEXT OF IBN SAYYID'S DICTIONARY» AL-MUSALLAS». Thematics Journal of History, 8(1).

Махаммадин о'ғ'ли, S. S. (2023). IBN MOLIK HAYOTI VA UNING ARAB TILSHUNOSLIGIDA TUTGAN O'RNI. Vol. 2 No. 11 (2023): Innovative Development in Educational Activities (IDEA)

Sirojiddin, S. (2023). «МУСАЛЛАС» ТУРИДАГИ ЛУҒАТЛАРИНИНГ АРАБ ЛЕКСИКОГРАФИЯСИДАГИ ЎРНИ. Innovative Development in Educational Activities, 2(11), 356-365.